

9. Постанова Кабінету Міністрів України № 1712 Про затвердження Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності від 21 грудня 2001 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1712-2001- %EF](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1712-2001-%EF).

Статтю подано до редакції 16.06.2012 р.

УДК 340

В. П. Звонар, канд. екон. наук,
старший науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМНОЇ ПАРАДИГМИ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано особливості формування соціальної відповідальності як системної наукової категорії з урахуванням соціетальних рис головних історичних і з акцентом на важливості соціальних норм.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: соціальна відповідальність, система, етап, норма, суб'єкт, предмет, інстанція

АННОТАЦИЯ. В статье проанализированы особенности формирования социальной ответственности как системной научной категории с учетом социетальных черт главных исторических эпох и с акцентом на важности социальных норм.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социальная ответственность, система, этап, норма, субъект, предмет, инстанция

SUMMARY. The paper contributes to the shaping of understanding of social responsibility as a system. The analysis of the social responsibility system's configuration at the key historical eras is presented with the due focus on the significance of social norms as the element of the system

KEY WORDS: social responsibility, system, era, norm, social actor, object, authority

Постановка проблеми. Сьогоднішній стан українського суспільства, як ніколи, вимагає ґрунтованого дослідження соціальної відповідальності (СВ) як одного з важливих явищ суспільного буття. У науковій літературі нині сформовано уявлення про СВ як про специфічну соціальну систему. Однак ні її структура, ні особливості взаємовідносин соціальних суб'єктів у її межах не

знайшли свого належного відображення у дискусії фахівців. Достовірне з'ясування характеристик і викликів нинішнього етапу формування системи СВ (у т. ч. і в Україні) неможливе без аналізу ретроспективи її трансформації.

Аналіз останніх джерел. Системний підхід до аналізу СВ взяли на озброєння такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як С. В. Карпухін, О. Є. Пазіна, Ю. С. Осокіна. Періодизація становлення СВ відображена у роботах І. М. Парамонової, І. Г. Савченко, Т. О. Чепульченко. Проте у відомих публікаціях з цієї проблематики бракує аналізу норм як елемента структури системи СВ, взаємного співвідношення усіх елементів системи СВ, характеру взаємозв'язку елементів та самої системи.

Мета статті — дослідження еволюції парадигми СВ з огляду на структурні зміни у системі СВ на ключових етапах розвитку людського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У структурі системи СВ, на наш погляд, необхідно виділяти: суб'єкт СВ; предмет СВ: за що суб'єкт несе відповідальність; суб'єкт-інстанцію СВ: здійснює оцінку, контроль, регуляцію діяльності суб'єкта й накладає санкції у формі схвалення або осуду; норми СВ, які сигналізують суб'єктові про відповідальну поведінку, про спосіб його впливу на предмет СВ, і виступають безпосередніми орієнтирами для оцінки діяльності суб'єкта з боку інших суб'єктів (зокрема, інстанцій). Норми СВ — чи не найважливіший елемент системи СВ. Вони структурують взаємозв'язки «суб'єкти—предмети—інстанції». Норми як елемент системи СВ більшістю авторів залишаються недооціненими.

Становлення феномена СВ ми пов'язуємо зі зміною співвідношення елементів системи СВ, характеру взаємозв'язку суб'єктів та самої системи. Беручи за основу позицію представників Санкт-Петербурзької соціально-філософської школи [1], які пояснюють розвиток СВ через трансформацію її осмислення як покарання, підзвітності й надійності, автор продовжує цю етапність: покарання → підзвітність → надійність → взаємність. Водночас ми пропонуємо чіткіше окреслити структуру системи СВ на кожному із вказаних етапів. В основу періодизації розвитку СВ ми кладемо не тільки характер взаємодії соціального цілого і його елементів, але також трансформацію мотивів соціальної дії (табл. 1).

На нашу думку, взаємодія соціального цілого (системи) та елементів у ході суспільно-історичного розвитку набували форм відносин 1) підпорядкування, 2) пізнання, 4) творіння, 5) еквіва-

лентності. У процесі трансформації цієї взаємодії змінювалися співвідношення мотивів соціальної дії суб'єкта, серед яких класична соціологія виділяє: 1) афект: дія, обумовлена емоційним станом індивіда; 2) традицію: дія заснована на тривалій і мало усвідомленій звичці; 3) ціннісну раціональність: діяння засноване на вірі у самодостатню цінність — естетичну, моральну тощо; 4) цілераціональність: в основі діяння лежить раціонально поставлена ціль і використання поведінки інших суб'єктів в якості умови і засобу для досягнення цієї цілі [2]. Крім цього, автор виокремлює: 5) норм-раціональність: вибір цілі раціонально обумовлений у рамках деякої системи норм, а власне норма мислиться цінною не априорі, а внаслідок комплексного порівняння альтернатив.

Таблиця 1

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Осмилення СВ	Характер взаємодії соціального цілого та його елементів	Мотиви соціальної дії	Історичні епохи домінування відповідної системи СВ
покарання	підпорядкування	афект, традиція	первісне суспільство, античність, середньовіччя
підзвітність	пізнання	традиція, ціннісна раціональність	Новий час
надійність	творіння	ціннісна раціональність, цілераціональність	Новітній час (XX ст. — десятиліття «нульових»)
взаємність	еквівалентність	цілераціональність, норм-раціональність	посткризова сучасність (від світової рецесії кін. 2000-х рр.)

У конкретний період становлення системи СВ певна форма осмилення СВ домінувала над іншими, а не була єдиною для цього періоду. Автор не заперечує можливість поєднання на одному етапі розвитку СВ її різних ментальних форм: взаємності і надійності чи навіть покарання: свідчень цього поєднання в історії не бракує. Однак визначальною рисою кожного періоду в нашому розумінні є чітке і безумовне превалювання однієї з таких форм.

Перші регулятори соціальної поведінки були відомі ще в суспільних відносинах первіснообщинного ладу. Вони проявляли себе як табу, які охоплювали всіх членів первісного співтовариства. Первісне суспільство не виділяло людини з колективу, не наділяло її ні внутрішніми якостями, ні самосвідомістю. Древня людина була підпорядкована груповій самосвідомості. Дбаючи про свою безпеку, окрема особа покладалася і розраховувала виключно на заступництво роду. Існувала безумовна максима: той, хто заподіяв шкоду членові роду, вчинив злочин проти всього роду, а тому не міг уникнути колективного гніву.

Відповідно у первісному суспільстві основним способом впливу на порушника регламентованих табу було покарання. Табу забезпечувало безпеку й збереження роду, викликаючи страх перед ймовірною карою за провину. Емоційне забарвлення відносин усередині роду зумовлювало домінування афекту як мотиву соціального діяння. СВ виявлялася й осмислювалася як ретроспективний (з огляду за минулі вчинки) і негативний (як санкція за скоєне) вплив на суб'єкт дії. Соціальне ціле (рід) проявляло себе водночас як інстанція і як предмет СВ, а норми як неухильні вимоги до членів роду підпорядковувалися його потребам.

Розуміння СВ поглиблюється в ході становлення й розвитку полісного ладу. Права й обов'язки стали визначатися майновим станом, а родову громаду як осередок суспільних відносин замінив поліс. Юридично закріпивши соціальне розшарування, він так само характеризувався підпорядкованістю особистості суспільству, проте суспільне вже стає тотожне полісному. Поліс як інстанція набув чітких спеціалізованих функцій, а відносини між суб'єктом й інстанцією — ще більшої регламентованості. Емоційний контекст соціальної дії став різноманітнішим, охоплюючи не лише страх, а й почуття обов'язку, любові, насолоди, сорому тощо. Предмет СВ окреслився як гармонія у полісі. Норми СВ прийняли більш довершену, ніж у родовій общині, форму полісних законів, проте не втрачають своєї спрямованості на загальні потреби — потреби демосу.

У полісний період зародилося розуміння СВ власне як внутрішньої риси індивіда. Започатковано дискурс про співвідношення правових і моральних норм. Так, за Аристотелем людина відповідальна лише за те, що вона чинить вільно і самостійно. Доброчесні дії завжди є вільними. Моральному індивіду властива потреба брати і відчувати СВ за прийняті рішення. Моральність для Аристотеля полягає у тому, що маючи свободу вибору, лю-

дина живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для полісу, гармонія в якому досягається завдяки доброчесності громадян [3]. Така домінантна орієнтація СВ свідчить про те, що внутрішня мотивація СВ була невіддільною від обов'язку, продиктованого ззовні.

Не втрачаючи своєї підвищеної актуальності як соціального мотиву, у полісі афект поєднувався із звичаєвістю. Формувалися традиції соціальної дії (звичаї політичного врядування, форми і способи організації різних сфер життя: сісітії, амфікціонії, олімпійські ігри тощо), значна увага приділяється питанням процедури.

Беззаперечність інстанції-полісу та його норм підкріплювалися уявленням про його божественне походження. Вони були втіленням єдиного і довершеного Космосу, створеного й впорядкованого досконалими істотами — богами.

Дискурс мислителів древності (в т. ч. й про визначеність земного вищого наміром) взяли на озброєння середньовічні філософи. Основна риса середньовічної людини — служіння, а її єдиним правильним вибором визнається підпорядкування вищому сущому. У Середньовіччі інстанція-поліс поступився інстанції-церкві, Бого-інстанції. Проте Бого-інстанція середньовіччя — це зовсім не Космос древності, де боги хоч і протиставлялися людям, але були частиною їхнього буття: володіли людськими рисами, відтворювали моделі людської поведінки, навіть толерували суперечки людей з богами. Середньовічна Бого-інстанція була безальтернативною і недосяжною для людського розуму, а її діалог із людиною особливим чином опосередковувався церковниками.

Середньовічне розуміння СВ походило від ідеї природженої гріховності людини. Дотримуючись християнських чеснот, людина покликана пронести тягар СВ за гріх першої людини та спокутувати його. Предмет СВ перейшов зі сфери земного (гармонія у полісі) у сферу трансцендентального позаземного (благоденство у «царстві небесному»). Такими ж звернутими до трансцендентального були й норми СВ (релігійні догми). Вони наповнювали іншим змістом афект як мотив соціальної дії (особливо, страх, любов та обов'язок), а також традиції та ритуали: останні перестали бути відображенням власне мирського буття, дедалі чіткіше актуалізуючи божественне існування, божественний намір та їх безальтернативну першість.

Інше теоретичне обґрунтування парадигма СВ одержала у філософії XVI—XVIII ст., де СВ осмислюється як підзвітність. Фі-

лософи цієї епохи остаточно поривають з божественним фаталізмом і виводять на перше місце суспільну дійсність. Уявлення про характер взаємин людини і соціуму як про беззастережне підпорядкування Космосу чи Церкві, філософією цієї епохи було кардинально трансформоване, його витіснив новий принцип взаємодії цілого і його частин — принцип пізнання, що передбачає не сліпе підпорядкування людини законам буття, а їх дослідження, і лише потім — підпорядкування їм. Остаточно сформовано позитивний аспект СВ: не табу і покарання визначають необхідну поведінку, а свідомість. Раціональність епохи зводить значення афекту до мінімуму. Традиції як мотив поведінки, зберігаючи свою дієвість на рівні розумного сенсу, домінують разом із усвідомленими і прийнятими до використання цінностями — духовними орієнтирами на кшталт таких, як «знання», «розум», «громадянський закон», «особистість», «гідність», «праця» тощо. Осмисленою цінністю стає «мораль», позбувшись попереднього догматичного тлумачення. Предмет СВ у цей період — гармонія, досконалість і краса у самій людині, що осмислює себе частиною суспільства.

Але за винятком привілею пізнання, людина залишалася пасивною і підлеглою законам природи і суспільства. Інстанція СВ все ще була зовнішнім і вищим авторитетом: знеособлений «загальний розум» — творець ідеального соціального порядку. Відповідно норми СВ пов'язувалися зі специфікою функціонування найважливішого і найдосконалішого інституту забезпечення цього порядку — соціального договору, втіленого у громадянській державі. Її закони, однак, нетотожні законам древнього полісу. Вони спрямовані не на загальне благо *per se* і благо для локального демоса, а на загальне благо як універсальну умову для реалізації саме індивідуального «прагнення щастя». Відповідальність підзвітності, на відміну від відповідальності покарання, означало усвідомлену відмову від частини свободи задля збереження порядку.

Німецька класична філософія, зокрема І. Кант своїм вченням про обов'язок як внутрішню необхідність, робить революційне зрушення в поглядах на проблему СВ. Людина стає підзвітною лише тоді, коли її дії цілковито залежать від її волі, коли у вчинку людина була активним, свідомим і творчим суб'єктом. Детермінантом відповідальності вчений ще чіткіше, ніж його сучасники, визначає не Бого-інстанцію, не державу чи суспільство, навіть не розум як такий, а розумний та абсолютний моральний закон, який втілюється в людській совісті [4].

Ідеї І. Канта відображали початок становлення нового принципу взаємин цілого і його елементів — принципу творіння людиною соціальних законів і самої себе. Хоча І. Кант не заперечив попереднє уявлення про СВ як про підзвітність, він вказав на глибинний внутрішній зв'язок суб'єкта й інстанції. Інстанція, залишаючись по суті дистанційованою від суб'єкта і незалежною від його волі (категоричний імператив), завжди відображена у його автономній, діяльній і розумній сутності. Інстанція не протистоїть суб'єктові: Бог не протистоїть вірянам, держава — громадянам. Інстанція тотожна найбільш вільним, творчим і прекрасним схильностям суб'єкта. Коли йдеться про підзвітність загальному моральному закону, то йдеться у тому числі й про підзвітність власному розумному й несуперечливому обов'язку прагнути і досягати загальнозначущого щастя.

На цьому ґрунті філософія ХІХ—ХХ ст., звеличуючи весилля людини, спростувала ідею про те, що людина є провідником абстрактних цілей. Складові елементи соціального цілого перестали бути, хоч і розумними, але підлеглими йому, а перетворилися на активних творців цього цілого. Стверджувалося, що людина є продуктом виключно власних думок і діяльності. Свобода людини бачилась не стільки в пізнанні соціальних процесів, скільки у творінні нових реалій та ідеалів.

Трансформувалися й актуальні цінності: головною з них стала вільна самореалізація. Зусилля соціальних суб'єктів фокусувалися довкола процесу задоволення потреб — індивідуальних, колективних, малих і глобальних. Потреби вимагали постановки, вибору, взаємоузгодження і реалізації цілей. Відтак ціннісно-раціональні мотиви соціальної дії доповнювалися цілераціональністю. Але вільна людина не може уникнути відповідальності. Визнання права (і навіть обов'язку) людини активно впливати на оточуючий світ розширили темпоральні межі осмислення СВ. Її роль зросла і стала розумітися ширше — як надійність. Її предмет одержує спрямованість у майбутнє, яке створюється і невпинно модифікується людиною. Яким буде людство завтра? Чи буде у людства «завтра»? Одночасно і цінністю, і ціллю відповідального суб'єкта стає можливість існування. У такій ситуації СВ виступає стримуючим чинником. Цю проблему вдало розкрив Х. Йонас, висуваючи постулат «глобальної соціальної відповідальності», який наголошував: людина є не просто творцем, але й потенційним руйнівником [5].

У цей період сталися радикальні перетворення інстанції як суб'єкта СВ. Вона сама стала об'єктом творіння. Більше не існу-

вало інстанції як безумовного (нехай і морально й раціонального виправданого) авторитета. Утвердилося уявлення, згідно з яким інстанція є інстанцією, тому що таким був задум творчих суб'єктів. Вона є саме такою інстанцією, якою вони бачать роль інстанції. Саме вони — і ніхто інший — відповідальні й за вади інстанції. Більше того, звучали радикальні сумніви про подальшу доцільність і можливість існування ієрархічно вищого соціального цілого не тільки як інстанції, але навіть як суб'єкта дії («смерть соціального»). Адже маса, що уособлює соціальну реальність, не має ні власної свідомості, ні — тим більше — волі. Це — симуляція соціального, якого не існує [6]. Єдиним суб'єктом СВ став індивід. Він співіснує із мільйонами таких ж суб'єктів, намагаючись досягти своїх індивідуальних цілей, своїх інтересів і ризикуючи власним майбутнім.

За таких обставин виникла потреба у пошуку нових норм, які б у різноманітні життєві ситуації і ризиків забезпечували реалізацію відповідальності як глобальної надійності. Старі норми засвідчили свою малу ефективність. Адже дія державних законів традиційно обмежувалася національними кордонами. А у сфері релігії й моралі ствердився абсолютний плюралізм. Здавалося, сама релігія і мораль шукали свого нового обґрунтування, прагнули компромісу з дійсністю і її суб'єктами.

Нові універсальні норми очікувано запропонувала наука. Вони стали стандарти: технологічні, соціальні, політичні тощо: саме на кінець XIX ст. припадає активне формування системи стандартизації [7]. Зародившись у сфері фізичної метрології, до кінця XX ст. процеси стандартизації охопили велику кількість галузей людської життєдіяльності як гарант не лише єдності еталонів і мір, але й прогнозованості впливу тих чи інших рішень на суспільний розвиток.

Проте прогнозованості для розвитку виявилось недостатньо. На початку XXI ст. людство розчаровується боротьбою за прогрес і поглинається екзистенціальними парадоксами. Ні традиційні, ні нові релігії не можуть протистояти війнам та хаосу. Здатність правової держави, заснованої натхненними величчю людського генія цілераціональними індивідами, забезпечити порядок і соціальну справедливість виявляється слабкою. А раціональна наука, заглиблюючись у таємниці суцього, породжує більше запитань, ніж дає відповідей. Незалежний і вільний суб'єкт-індивід, всі шляхи перед яким сьогодні відкрито, перебуває над прірвою моральної порожнечі, потребує розуміння сенсу свого існування, що можливе не через протиставлення, а узгодження

«я-буття» з навколишнім буттям. Гостро криза екзистенціальної дезорієнтованості індивіда проявилася в ході останньої світової фінансово-економічної кризи 2008—2012 рр.

Поступово реанімується соціальне, але не стільки як автономний суб'єкт дії чи суб'єкт відповідальності, скільки як одна із складових індивідуального буття. Його існування обґрунтовується базовою необхідністю індивіда. Людина усвідомлює соціальне частиною себе і приймає його. Разом з тим соціальне як суб'єкт набуває вужчої і конкретної дефініції — громада (родинна, професійна, поселенська, ідейна тощо). Комунітарний принцип соціальної взаємодії проголошується найбільш перспективним не лише для вільного, але й органічного розвитку особистості [8]. Але це не той принцип полісного ладу, де власне поліс був домінантним об'єктом відповідальних дій. СВ у громаді розуміється як взаємність суб'єктів поміж собою, в т.ч. як взаємність індивідуальних суб'єктів і соціального. При цьому визнається право соціального на такий же творчий вплив на дійсність, яким володіє індивід. Відбувається становлення нового формату взаємин соціального цілого і його елементів — еквівалентності.

Предмет СВ охоплює відтепер увесь континуум соціального буття, а не лише майбутнє, що лякає невизначеністю. Адже глобальні ризики існуванню походять і від різних інтерпретацій минулого, і від вчинків та дій, які мають виключно нинішній резонанс. Визначальною у цьому континуумі є рівновага — баланс між особистим і суспільним, між теперішнім і майбутнім, між раціональним і ірраціональним тощо. У цій системі роль інстанції й роль суб'єкта ще більше зближуються. Як і на етапі осмислення СВ як надійності, на цьому етапі інстанція залишається об'єктом творчості суб'єктів. Проте поряд із зовнішньою інстанцією, яка обрана суб'єктами і діяльність якої ними ж відлагоджена, значно більше значення, ніж будь-коли, надається самоконтролю суб'єкта. Суб'єкт осмислюється як власна інстанція. Бо ефективне регулювання соціальної взаємодії можливе тільки у разі повної інтерналізації необхідних норм. А норма, не маючи внутрішньої визначеності, не може бути дієвою, бо завжди вимагає втручання інстанції, реакція якої має свої обмеження.

Різноманіття життєвих ситуацій і ризиків у континуумі буття не можна звести до певної єдиної вимоги: чини так і не інакше. Кожен суб'єкт має право і мотив для всякого конкретного вчинку. Для взаємодії і взаємопроникнення цих мотивів конче необхідна комунікація суб'єктів, їх постійний діалог. Тому норми СВ постають як артикульовані у комунікації й узгоджені взаємні ви-

моги і взаємні очікування суб'єктів. Основою сучасної моралі є згода і консенсус [9].

Серед мотивів соціальної дії з'являється норм-раціональність, за якої дія зостається більш цілераціональною, ніж ціннісно- чи нерациональною, однак орієнтується як на цілі власне суб'єкта, так і на цілі, які дозволяють досягти і зберегти бажаний баланс. Суб'єкти виконують норми, бо останні є елементом власного раціо кожного з них і дозволяють усім їм ефективно взаємодіяти.

Висновки. Отже, СВ формувалася протягом тривалого часу, відображаючи особливості становлення людської свідомості і поширених світоглядних моделей, характерні соціетальні риси різних історичних епох, що і зумовило її складність як системної наукової категорії. У дослідженні системи СВ на будь-якому етапі чільне місце посідає аналіз соціальних норм, їх співвідношення з суб'єктами (в т. ч. інстанціями) та предметом СВ.

Література

1. *Парамонова И. М.* Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис. канд. философ. наук: 09.00.11 / И. М. Парамонова. — СПб., 2001. — 126 с.
2. *Вебер М.* Основные социологические понятия / М. Вебер // Западнo-европейская социология XIX — начала XX веков. — М., 1996. — С. 455—491.
3. *Чепульченко Т. О.* Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Політологія. Соціологія. Право. — 2010. — № 1(5). — 142 с.
4. *Кант И.* Основы метафизики нравственности: соч. в 6 т. / И. Кант. — Т. 4. — М.: Мысль, 1965. — 672 с.
5. *Jonas H.* Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fuer die technische Zivilisation / H. Jonas. — Fr/M., 1979. — 496 p.
6. *Baudrillard J.* In the Shadow of the Silent Majorities or the End of the Social, and Other Essays / Jean Baudrillard. — N.Y.: Semiotext (e), 1983. — 128 p.
7. *Кабан П.* Історія, сьогодення та перспективи розвитку стандартизації, метрології та сертифікації в Україні / П. Кабан // Вимірювальна техніка та метрологія. — 2000. — № 57. — С. 101—107.
8. *Communitarianism* // The Cambridge Dictionary of Sociology / ed. Bryan S. Turner. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 81—83.
9. *Этциони А.* Новое золотое правило / А. Этциони // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. — М.: Academia, 1999. — С. 312—334.

Статтю подано до редакції 05.05.2012 р.